

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ПОНЯТТЯ СТРУКТУРИ У СТРУКТУРАЛІЗМІ ТА ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМІ

© Повторева С., 2009

Проаналізовано спільні і відмінні аспекти розуміння поняття „структура” у структуралізмі і постструктуралізмі. Доведено, що це основоположне для обох напрямів поняття тлумачиться як засіб пізнання, модель (епістемологічно), а не як онтологічна основа об’єктивного світу.

Ключові слова: метод, модель, структура, структуралізм, постструктуралізм,

Svitlana Povtoreva. Epistemological status of the category „structure” in the structuralism and poststructuralism, The author analyses the join and different aspects of interpretation of category structure in the structuralism and poststructuralism. It is affirmed that this general for the both directs category interprets as a epistemological method (but not as a ontological base of reality).

Key words: method, model, structure, structuralism, poststructuralism.

„...Думка про структуру – мандрівниця: вона не йде прямою лінією, але проходячи ряд епізодів, піддається ряду метаморфоз, просякається різними впливами, вписується у різні соціокультурні кон’юнктури, крокуючи... Європою і світом”.

Н.С. Автономова

У найзагальнішому вигляді структуралізм можна визначити як спосіб наукового мислення, в якому основна увага концентрується не на конкретній природі елементів досліджуваної множини, а на системі взаємозв’язків між ними, на функціонуванні, а не на генезисі, на синхронних взаємодіях, а не на діахронії. *Актуальність* дослідження особливостей структуралізму закорінена не тільки в його методологічних можливостях, але й у тому, що він постав як загальний пізнавальний імпульс, як джерело найсучасніших філософських проблем. У руслі цього підходу виникли нові напрями науки, об’єктами яких стали соціальні і духовні структури первісних племен та етносів (К. Леві-Строс, Г. Шпет), глибини несвідомого і неусвідомленого (Л.С. Виготський, Ж. Лакан, Ж. Піаже), художня література і мистецтво (Р. Барт, М. Бахтін, Я. Мукаржевський, В. Пропп, Ю. Тинянов, Ц. Тодоров, В. Шкловський та ін.), глобальна історія людства, культура (Р. Барт, Ж. Деріда, М. Фуко), структури наукового пізнання (Л. Альтюссер, Н. Мулуд, М. Фуко). Структуралізм „породив – інколи від противного – деякі сучасні підходи, зокрема ті, що відмовляються від бінарних опозицій на користь аналізу безперервності наростання тих чи інших якостей або ж градуальних схем, складніших, ніж подвійні, структуралістичні” [1, с. 29–30].

Терміном „постструктуралізм” позначають ряд концепцій гуманітарних наук, що подібно до структуралізму тяжіють до розроблення проблем філософії мови, але головну увагу звертають на позаструктурні параметри, „виворіт” структури і на цій основі розвивають відмінну від класичної структуралістської епістемології. Представниками його вважають вчених і філософів Ж. Деріду,

Ж. Дельоза, Ф. Гваттари, Ж. Бодрійяра, Ю. Крістеву, Ж. Ліотара, П. Клосовські, Ф. Джеймісона, також Р. Барта і М. Фуко в пізньому періоді творчості та ін. На нашу думку, до впливових представників постструктуралізму належить також У. Еко.

Вихідним пунктом розгляду цієї роботи є центральна як в структуралізмі, так і у постструктуралізмі категорія структури. У вітчизняній літературі аналізується ряд концепцій і понять постмодернізму, в якому категорія структури, хоч і є важливою, але не центральною [6; 7; 8; 11 та ін.]. Проте зміст категорії „структура” в українському філософському дискурсі не знайшов належного відображення. Натомість у зарубіжній філософській літературі спостерігаються жваві дискусії навколо цієї проблеми [1; 2; 3; 4; 13; 14; 17 та ін.].

Мета роботи – проаналізувати концепції структури у межах структуралізму і постструктуралізму, з’ясувати роль цієї категорії у філософії і методології науки.

У структуралізмі структура тлумачиться як те, що об’єднує конструкти, в яких основні взаємозв’язки між елементами підпорядковані правилам відношень. За допомогою системи правил можна вивести усі можливі наслідки. Структури створюються аксіоматичним методом і покликані своїм існуванням „роз’яснювати взаємовідношення між даними досвіду” [9, с. 91]. Постструктуралізм орієнтується переважно на мовні, а також інші семіотичні структури, що не мають ніякого відповідника в об’єктивному світі. З цієї позиції людину не можна вважати незалежним суб’єктом власних думок та суджень; в її висловлюваннях головну роль відіграють набори мовних структур, первинні стосовно суджень. Відзначається „повна залежність нашого „я” від мовних структур, які формують нашу поведінку, рішення, судження” [5, с. 56–57]. Базовим у структуралізмі є задання елементності і виділення в її межах сукупності відношень (структури). Елементи виступають основою структурних відношень, вони тотожні між собою і нерозрізнені. Вивчення будь-яких об’єктів відбувається з позицій цілості і саме структура створює цілість і функціонування об’єктів як систем. Структура визначає сталі характеристики, що дають змогу відрізнити те, що ми називаємо системою, від об’єктів іншого гатунку. У кожному конкретному дослідженні цілість реалізується через структуроутворювальні відношення, що відображають специфіку предметної галузі.

У дослідженнях постструктуралістів структура більшою мірою постає категорією епістемології. Так, М. Фуко концентрує увагу на дослідженні археологічних структур, які змінюються відповідно до епохи. Ці структури отримали красномовну назву епістем. Вальтер Онг наголошує, що у пошуку істини треба прагнути до цілісного підходу, що може бути забезпечений пізнавальною структурою, через яку можливе гармонійне зіставлення усіх часткових опрацювань [5, с. 17]. Разом з тим у постструктуралізмі поняття структури переосмислюється. Так, розробляючи концепцію „гри структури”, Дерида відмовляється від пріоритету центру в структурі, який традиційно (і у структуралізмі) вважався її організуючим принципом, надавав їй чітких меж і містився в середині її. Натомість центр у структурі, за Дерида, є тим, що „керує цією структурою, і водночас сам відсторонюється від структурності,... він в парадоксальний спосіб знаходиться у центрі цілості і однак до неї не належить” [10, с. 396]. Тут відображено орієнтацію на нелінійні процеси і їх адекватне пізнання, властиву й іншим представникам постструктуралізму.

Постструктуралізм виник і формувався значною мірою у суперечках навколо поняття структури. У дискусіях підкреслювалися досягнення структуралізму в з’ясуванні змісту поняття „структура”, водночас виявлялися суперечності структуралістського розуміння цього терміна, межі застосування терміна „структура”. Головними поставали проблеми онтологічного чи епістемологічного статусу структури, першопочатків буття, можливостей і характеру пізнання, ролі мови у цьому процесі. Досягненням структуралізму вважають те, що він збільшив коло застосування поняття „структура”, поширив його на ділянки, які являли собою накопичення емпіричного матеріалу і низький рівень організації знань. „Там, де помітна тінь невисловленого, – відзначає Дерида, – феномен структуралізму заслуговує на те, щоб стати предметом дослідження

для історика ідей” [4, с. 9]. Метод структуралізму має на меті передусім зберегти пов’язаність та повноту кожної сукупності на її власному рівні, забороняє розглядати будь-яку конфігурацію або її частину як незавершену, недосконалу. Структураліст насамперед прагне до організації смислу, автономності і виявлення основ власної рівноваги предметів чи явищ. Навіть патологія не розглядається з позицій відсутності структури, а як організована в певний спосіб [4, с. 50]. Яскравим прикладом можуть бути твори М. Фуко, присвячені історії безумства, сексуальності, нагляду і покарання [13; 14; 15; 16]. До набутків структуралізму належить і те, що концентрація уваги на структурі відображає складну ситуацію у сучасній епістемології, дає змогу аналізувати кризові явища. „Структуралістська свідомість, – відзначає Деріда, – це свідомість катастрофічна, водночас зруйнована і руйнівна, *деструктивно спрямована*, така, якою є усяка занепадницька свідомість... Ми помічаємо структуру у разі *загрози*, у мить, коли наближення небезпеки змушує нас прикипіти поглядом до склепіння тієї чи іншої інституції, до того каменя, в якому зосередилася її можливість та її крихкість” [4, с.12].

Слід відзначити, що структуралізм, хоч і являє собою „різновид експериментальної пристрасності та поширення схематизму” [4, с. 13], водночас є новою формою раціоналізму, дозволяє встановити відношення між теорією і практикою. Підкреслюється, що структура ніколи не поставала „виключним *терміном*,... завжди була *засобом* або зв’язком для того, щоб читати або писати, збирати до купи значення, розпізнавати теми, упорядковувати постійні елементи та відповідності” [4, с. 30]. Практичну інтенцію поняття структури Деріда називає ультраструктуралізмом, оскільки вона (структура, схема побудови, морфологічна кореляція) може фактично і всупереч теоретичному наміру говорити про якусь роботу, органічну або штучну, як внутрішню єдність якогось асамбляжу, якоїсь конструкції; роботу, що керується певним об’єднавчим принципом [4, с. 30]. Практичний (інструментальний, операціональний) характер поняття „структура”, його епістемологічна спрямованість розширюють сферу пізнання. Водночас структуралізм був підданий критиці саме у зв’язку з претензією абсолютувати принцип структурності, надавши йому онтологічного характеру. У. Еко, критикуючи К. Леві-Строса за те, що він намагається представити бінарні опозиції як структуру Духа, пише: „Леві-Строс сказав би, що суб’єкт відкриває значущі структури, які йому передують і забезпечують структурну однорідність суб’єкта з відкритими ним структурами” [17, с. 351]. Еко вказує на суперечності такої позиції. Прийняття ідеї бінарної опозиції як метафізичного принципу веде до відміни поняття структури. Хід міркувань на користь цієї думки такий. Якщо першопричина існує, вона не може бути ані системою, ані структурою; якщо б вона і являла собою структуровану систему, її не можна було б побачити чи визначити. Якщо структурний метод спирається на пра-структуру, тоді реальність, що впізнається як структура, є псевдореальністю, і жодні моделі не потрібні. „Структурні моделі, – зауважує Еко, – не що інше як чисті оперативні фікції, реальність багатша і суперечливіша” [17, с. 17]. Висновком цих міркувань є наголошення на тому, що структури можуть розглядатися лише як пізнавальні моделі (епістемологічно) і не повинні претендувати на відображення об’єкта чи поставати як першопричини. Еко вважає, що відправлятися на пошуки останньої основи буття означає шукати її там, де вона не може бути визначена у структурних термінах. Структурні моделі, як і кантівські категорії, мають значення лише як критерії пізнання, можливі у колі феноменів, і не можуть пов’язувати феноменальний і ноуменальний світи [17, с. 33].

Подібні думки висловлює й інший представник постструктуралізму Деріда, який протиставляє структури джерелу, що їх породжує, і є принципово неструктурованим. Цим джерелом він вважає силу, свободу, творчість. Деріда, як і Еко, критикує структуралізм за абсолютизацію структурності. „Преформізм, теологізм, редуція сили, цінності та тривалості, – відзначає він, – ось чого досягають за допомогою геометризму, ось що утворює структуру” [4, с. 40]. Він не заперечує структуру як таку, проте розглядає її лише як один з проявів реальності і в

жодному разі не як першоначало буття. Мислитель відзначає: „Якщо структури існують, їхнє існування можливе, починаючи з тієї фундаментальної структури, завдяки якій тотальність відкривається і виходить за свої межі, щоб набути *смыслу*. ...Відкритість – це, безперечно, те, що вивільняє час та генезу (навіть зливається з ними), – також те, що, інформуючи становлення, ризикує його замкнути, змусити замовкнути силу, що набула форми” [4, с. 50–51]. Структура в цьому розумінні постає у подвійній ролі: з одного боку, вона відкриває смисл, виявляє джерело свого існування, а з іншого, – є загрозою смислові, оскільки, відкриваючи рух і становлення, замикає силу, яка вже набула оформлення. При цьому Д. Дерида, міркуючи про структури літературних творів, тлумачить їх більшою мірою епістемологічно, як структури пізнання і розуміння. Першопочатком буття, вважає Дерида, постають не структури, а Свобода – загадкове джерело творчості як структури і як нерозривної єдності. „Щоб якнайпильніше розглянути діяння творчої уяви, – відзначає він, – треба звернутися до невидимого у глибині поетичної свободи. Треба відокремити себе, щоб досягти серед її ночі сліпих першоджерел творіння” [4, с. 16]. Як і Дерида, Еко схильний наголошувати на віртуальному характері початків, у яких народжується обґрунтована цією віртуальністю історія. Якщо прийняти за першопочаток якусь позачасову структуру, то поняття історії і часу зникає. Структура – це Присутність, яка розтягується впродовж часу, залишаючись незмінною; навпаки, Початок виявляється Відсутністю, що не має нічого спільного ані з часом, ані з історією, але саме тому вона дозволяє їм бути [17, с. 453].

Істотною характеристикою як структуралізму, так і постструктуралізму, є зв'язок мови з принципом структурності. У тлумаченні природи лінгвістичних структур різниці між цими напрямками є доволі виразними. Відомо, що основи структуралізму закладено видатним французьким ученим-лінгвістом Ф. де Соссюром. Постструктуралісти (Барт, Дерида, Фуко та ін.) також визнають його ідеї базовими у своїх міркуваннях. Вирізнивши у мові два аспекти – синхронічний і діахронічний, – він зосередив основну увагу на синхронії. Визначивши мову як систему, Ф. де Соссюр виділяє в ній сукупність відношень (структуру) як предмет лінгвістичного дослідження. Суть усіх мовних відношень він вбачав у різницях і протиставленнях, визначав фонему як „перш за все опозитивні і негативні сутності” [12, с.151]. Для структуралізму головним було відкриття, що функціонування мови здійснюється лише через відношення мовних елементів між собою і включення їх у систему відношень. Це було розривом з традиційним позитивізмом, початком формування нового виду раціональності. Також не визнавалася субстанційність мови. Мовні феномени утворюються не з атомів мови, а через пари взаємно заперечних фонем, негативних сутностей, що існують тільки як різниці і не мають субстрату. Метод структурної лінгвістики став вихідним для істотного перетворення предмета дослідження цілої низки інших наук. Те, що структура може бути представлена у термінах опозицій і різниць незалежно від того, які саме елементи заповнюють валентності, утворені у системі опозицій і різниць, зробило структуралістську методологію придатною до того, щоб пов'язувати різні об'єкти, приводячи їх до константних моделей, аналізувати структурні цілості [17, с. 352]. Специфікою структуралізму є використання мови і деяких способів її вивчення як основи науковості в інших ділянках гуманітарного знання або розуміння за аналогією з мовою як знаковою системою [1, с. 10]. Зокрема Леві-Строс прагнув виявити унітарні структури (коди) у різних повідомленнях. Це означало зрозуміти різні феномени за допомогою одного й того самого концептуального інструментарію. М. Фуко у першому періоді своєї творчості постулює первинність структури щодо мови. „Обмежуючи і фільтруючи видиме, – відзначає він, – структура дає йому змогу бути вираженим у мові. Завдяки структурі зорове сприйняття... повністю переходить у мову, яка збирає його воедино” [13, с. 165]. Фуко ототожнює структуру з таким позначенням видимого, яке завдяки долінгвістичному вибору, дає йому можливість виразитися у мові. На початку своєї творчості М. Фуко розглядав мову (текст, дискурсію) як джерело методологічних схем і переносив методи структурної лінгвістики на вибрані предмети дослідження, пізніше він мислить мову скоріше як

метафору для позначення загального принципу впорядкування продуктів культури, які здаються нерозмірними, зокрема різних ідей і думок у науці якогось окремого періоду [1, с. 11].

У творчості Дериди підкреслюється органічний характер зв'язку між структурою і мовою. Вихідним пунктом тлумачення поняття структури в нього виступає положення Соссюра про те, що звук як матеріальна сутність не належить мові; мові належить тільки система різниць, яка наділяє звуки значеннями. Висновки, до яких приходять Дериди у зв'язку з цим, значно розширюють сферу дії опозиції „мова – мовлення”: система різниць не лише протиставляється матеріальній реальності звуку, але являє собою структуру будь-якої можливої матеріальної детермінації. Проте виникає сумнів, чи можна систему різниць називати структурою [17, с. 26]. Тут ми бачимо перехід від структуралістського тлумачення поняття структури до постструктуралістської позиції. Коли поняття структура починає поширюватися на об'єктивну реальність, воно втрачає базові характеристики. Виразним є релятивізм і агностицизм постструктуралізму, який заперечує можливість адекватного пізнання об'єкта. Більш докладно проблема взаємозв'язку структури і мови досліджується у творчості Еко. Роздуми над цією проблемою виводять мислителя на рівень філософської онтології і епістемології; центральною проблемою постає співвідношення мовних структур і буття. Структуралістські позиції піддаються критиці з позицій філософії постструктуралізму. Спираючись на Гайдеггера, Еко підкреслює, що не людина говорить через мову, мова не підвладна людині, навпаки, мова проговорює, мислить себе у людині [17, с. 21]. Структурність джерела, звідки йде мова, заперечується. „Мові з усіма її „іменами” і комбінаторними нормами, – відзначає Еко, – не вдається перекрити означниками все те, що „й так” відоме „до” мови. Але ж це мова завжди „до”... До мови, як і до буття коду не підібрати і структури їх не вивести. Лише виявляючись історично, у різні епохи по-різному, буття виступає у формі структурованих універсумів. Але кожного разу, коли ми намагаємося звести ці універсуми до їх глибинного першоджерела, нам відкривається неструктурована і така, що не структурується без-основність” [17, с. 24–25]. Отже, мові, як і будь-якій структурі, передують неструктурований першопочаток.

Підсумовуючи наш розгляд, зробимо такі висновки. У структуралізмі і у постструктуралізмі поняття структури характеризується з епістемологічних позицій. Структура постає як модель, вибудована за допомогою певних спрощених операцій; спосіб дії, спрямований на те, щоб мати можливість називати в подібний спосіб різні речі. Постструктуралісти заперечують можливість існування первинної структури об'єктивної реальності, критикують намагання надати структурі онтологічного статусу. Першопочаток у постструктуралізмі тлумачиться як віртуальність і відсутність будь-якої структурованості.

1. Автономова Н.С. Мишель Фуко и его книга „Слова и вещи” // Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб., 1994. 2. Автономова Н.С. Познание и перевод. Опыт философии языка. – М., 2008. 3. Барт Р. Нулевая степень письма. – М., 2008. 4. Дериди Ж. Письмо та відмінність. – К., 2004. 5. Жицінський Ю. Бог постмодерністів. – Львів, 2004. 6. Куцелал С.В. Французька філософія другої половини ХХ століття. Дискурс із префіксом „пост”. – К., 2004. 7. Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн. – К., 1988. 8. Лютій Т. Нігілізм: анатомія ніщо. – К., 2002. 9. Мулуд Н. Современный структурализм. Размышления о методе и философии точных наук. – М., 1973. 10. Новейший философский словарь. – Минск, 2003. 11. Повторева С.М. Фердинанд де Соссюр і школа структуралізму // Філософські пошуки. – Вип. ХVІ. – Львів–Одеса, 2004. 12. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977. 13. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – М., 1994. 14. Фуко М. Археология знания. – СПб., 2004. 15. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. – СПб., 1997. 16. Фуко М. Надзирать и наказывать. – М., 1999. 17. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб., 2006.